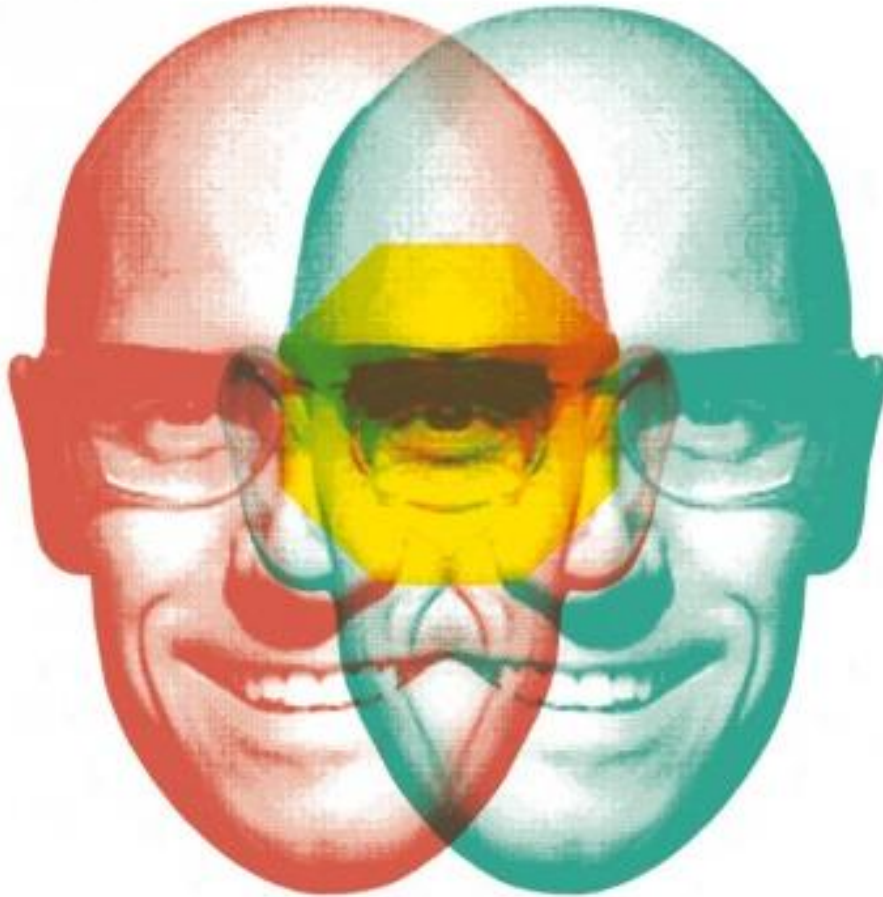

Masterthesis Universiteit Utrecht 2013-2014

Connectie met Foucault

Sociale media, disciplineren en zelftechnieken

Naam : Nick van Schaik
Studentnummer : 3278573
Datum : 14 juli 2014
Studierichting : Academische Master Wijsbegeerte
Faculteit : Geesteswetenschappen, Departement Wijsbegeerte
Scriptiebegeleiders : Dr. J.P.M. Philips
: Dr. E.O.J. Onnasch

Bijzondere dank gaat uit naar mijn scriptiebegeleider, Dr. Jos Philips, voor de goede samenwerking, de kritische overdenkingen, het evalueren van de tekst en de duwjes in de goede richting. Daarnaast wil ik Dr. Ernst-Otto Onnasch bedanken als tweede beoordelaar van de masterthesis. En als laatste, maar zeker niet minder belangrijk, mijn ouders voor de gegeven steun en toeverlaat tijdens mijn studie aan de Universiteit Utrecht.

Abstract

Sociale media hebben een extra dimensie toegevoegd aan de sociale werkelijkheid. Wat doet dat met ons begrip van de mens en samenleving? Foucaults denken kan de dynamiek achter het gebruik van sociale media inzichtelijk en begrijpelijk maken. Zijn conceptualisering van macht maakt een analyse mogelijk van de alledaagse wijzen waarop de gebruikers van sociale media worden gedisciplineerd. De gebruikers zijn onderhevig aan een complex netwerk van actieve machtsrelaties en worden object en doelwit van macht. *Facebook* en *Twitter* zijn een virtueel panopticum. Het instrument van toezicht en de macht van de norm beperken zich echter niet tot de sociale media, maar zijn ook van invloed op de sociale structuren van alledag. Foucaults notie van de zorg voor zichzelf kan de gebruikers middels zelftechnieken ‘bevrijden’ van de disciplinerende macht, omdat de herinnering van de gedragsregels resulteert in een herinnering aan de norm van het eigen handelen: het biedt de voorwaarde voor de vorming van een *ethos*. De gebruikers kunnen derhalve hun positie bepalen binnen het discours.

Inhoudsopgave

Abstract	3
1. Inleiding: Connectie met Foucault	5
1.1 Vraagstelling & doelstelling.....	6
1.2 Methodologie.....	7
1.3 Definitie.....	7
2. Filosoof- <i>historicus</i>	9
2.1 Discoursen en statements	9
2.2 Genealogisch onderzoek.....	10
2.3 Wat is disciplinerende macht?.....	12
2.3.1 Van lijfstraffen naar detentie	12
2.3.2 Ontdekking van het lichaam.....	13
2.3.3 Ontwikkeling van de menswetenschappen.....	14
2.3.4 Panoptisch model	15
2.3.5 Disciplinerende samenleving.....	17
2.3.6 Conclusie	18
2.4 Sociale media: virtueel panopticum?.....	19
2.4.1 Toezicht op de gebruikers	20
2.4.2 Macht van de <i>sharing</i> -norm	21
2.4.3 Van <i>online</i> naar <i>offline</i>	22
2.4.4 Conclusie	24
3. <i>Historicus-filosoof</i>	25
3.1 Zelftechnieken.....	25
3.1.1 Schrijven als zelfonderzoek.....	26
3.1.2 <i>Posten</i> en <i>tweeten</i>	27
3.1.3 <i>Online</i> versus <i>offline</i>	29
3.1.4 Conclusie	30
4. Conclusie.....	31
Bibliografie.....	32

1. Inleiding: Connectie met Foucault

Met de globalisering van het internet aan het begin van de jaren negentig was er een nieuwe vorm van menselijke communicatie ontstaan: *computer-mediated communication*. Deze technologie bood talloze mogelijkheden voor de snelle en efficiënte uitwisseling van informatie tussen individuen, bedrijven en overheden via het gebruik van e-mail. Na de wisseling van het millennium werd er echter een nieuwe versie ontwikkeld die het internet tot een interactief medium lanceerde. Gebruikers van het *Web 2.0*¹ konden naast het downloaden van bestanden ook informatiebestanden als tekst, video en foto uploaden die het ontstaan van sociale media mogelijk maakte. Tegenwoordig connecteren *personal devices* als computers, laptops, tablets en smartphones de ideeën, gevoelens, interesses en overtuigingen van miljoenen gebruikers van sociale media, en dat slechts in fracties van seconden. *Facebook* en *Twitter* bieden platforms voor allerlei sociale, politieke en economische ontwikkelingen en gelden als instrument van globalisering; de noties van tijd en ruimte zijn door het netwerk van satellieten, servers en glasvezels geherdefinieerd.

De publieke opinie omtrent het gebruik van sociale media wijst op de invloed van deze nieuwe technologie op de mens en samenleving. In grote lijnen benadrukken de sympathisanten dat sociale media kunnen bijdragen aan de verwerkelijking van individueel of collectief gestelde doelen als vrijheid, gelijkheid en andere gedeelde belangen, terwijl de critici niet wijzen op de voordelen, maar op de negatieve aspecten van sociale media in de hoedanigheid van privacyschending, surveillance en persoonlijke vervreemding. In de wetenschappelijke literatuur heeft de discussie omtrent het gebruik van sociale media ook een polemisch karakter. Maar is de vraag naar de plussen en minnen van het gebruik van sociale media wel de juiste? Is het niet nodig om eerst te onderzoeken wat er werkelijk aan de hand is? Wat gebeurt er met de gebruikers van sociale media?

De werken van de Franse denker Michel Foucault (1926-1984) bieden perspectief om deze vragen te beantwoorden. Foucault interesseert zich in discoursen: in de wijzen van spreken waarmee de mens een conceptueel kader schept om de wereld te begrijpen. Dit is een materieel verschijnsel, omdat het is verbonden aan de uitoefening van macht. Foucault associeert macht dan ook met praktijken en technieken, werkzaam op alle niveaus en in vele dimensies, die historisch tot stand zijn gekomen. Disciplineren is een van deze machtsmechanismen. Foucault is overleden vóór de komst van sociale media, maar zijn conceptualisering van macht maakt een analyse mogelijk van de alledaagse wijzen waarop de gebruikers van sociale media worden gedisciplineerd. Foucault zet een stap terug en maakt de *online* sociale interactie inzichtelijk en begrijpelijk door vanuit een andere invalshoek de sociale media te belichten. Een complex netwerk van actieve machtsrelaties wordt zichtbaar. Het is echter

¹ Verschil tussen de eerste vorm van internet, *Web 1.0*, en *Web 2.0* is gelegen in de mogelijkheden van gebruik. De eerste vorm maakt enkel 'één richting' mogelijk: de aanbieder van de website zendt informatie via de website. Het *Web 2.0* vergroot de functionaliteit door de interactiviteit van 'twee richtingen': gebruikers kunnen informatie zenden naar de aanbieder, maar ook naar andere gebruikers. Er is een mogelijkheid tot 'direct' contact of connectiviteit.

essentieel om te onderzoeken wat de overeenkomsten en verschillen zijn tussen de verschijnselen die Foucault beschrijft en de fenomenen die op sociale media van toepassing zijn. Foucaults analyses worden in de wetenschappelijke literatuur weleens selectief ingezet waardoor de samenhang tussen Foucaults ideeën, concepten en inzichten uit het oog wordt verloren.

Het denken van Foucault is namelijk in drie fasen te onderscheiden. Waar hij in de jaren zestig begint met de archeologie van het weten en in de jaren zeventig vervolgt met de genealogie van de macht, concentreert hij zich in de jaren tachtig op het onderzoek van zelfpraktijken.² Uit de wetenschappelijke literatuur blijkt dat de tweede fase, de genealogie van macht, relevant is voor het onderzoek naar sociale media. Het concept van ‘normalisering’ wordt echter zonder systematische aanpak uit Foucaults analyse van de disciplinerende macht gereduceerd.³ Dit doet afbreuk aan de samenhang van Foucaults betoog. Foucaults ideeën, concepten en inzichten bestaan niet onafhankelijk, maar zijn complementair, net als de drie fasen.⁴ Zo probeert Foucault in de laatste fase het subject te ‘bevrijden’ van de machtspraktijken en technieken die tijdens de eerste twee fasen zijn geanalyseerd in werken als *The Archaeology of Knowledge* en *Discipline and Punish*. Foucault stelt dat subjecten een zekere mate van vrijheid hebben door zorg te dragen, middels ‘zelftechnieken’, voor het eigen spreken en handelen binnen het discours. Deze ‘verdieping’ die Foucault in zijn latere werk bereikt, is afwezig in de wetenschappelijke literatuur, maar vruchtbaar voor het onderzoek naar sociale media: het kan bijdragen aan het inzichtelijk en begrijpelijk maken van de situatie van de gebruikers op sociale media.

1.1 Vraagstelling & doelstelling

In de masterthesis zal ik ten doel stellen om middels een systematisch aanpak te onderzoeken: (1) *in hoeverre Foucaults analyse van de disciplinerende macht van toepassing kan worden verklaard op sociale media en*, (2) *in hoeverre Foucaults de zorg voor zichzelf, middels zelftechnieken, de gebruikers in staat stelt zich te ‘bevrijden’ van de machtspraktijken en technieken van sociale media?* Daarbij zal ik mij beperken tot *Facebook* en *Twitter*, omdat deze sociale media qua definitie, vorm en inhoud overeenkomstig zijn en uitdrukking geven aan de *online* sociale interactie; zij constitueren een complex netwerk van machtsrelaties.

De conclusie zal zijn dat Foucaults conceptualisering van macht een analyse mogelijk maakt van de alledaagse wijzen waarop de gebruikers van sociale media worden gedisciplineerd. De gebruikers zijn onderhevig aan een complex netwerk van actieve machtsrelaties en worden object en doelwit van

² Zwart, H (1995) *Technocratie en onbehagen: De plaats van de ethiek in het werk van Michel Foucault*, Nijmegen: Sun, pp. 199-200.

³ Dijk, van, (2013) *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*. Briggs, A. & Burke, P. (2010) *Social history of the media: From Gutenberg to the Internet*.

⁴ De eerste fase kan er echter niet los van worden gezien, omdat Foucaults analyse van de wijze waarop discourses zijn georganiseerd de context schept voor zijn latere werk en onderzoekingen. Dit geldt tevens voor Foucaults gehele project. De consistentie tussen de verschillende fasen dient leidend te zijn voor iedere toepassing van Foucault. Het één komt uit het andere voort.

macht. *Facebook* en *Twitter* zijn een virtueel panopticum. Het instrument van toezicht en de macht van de norm beperken zich echter niet tot de sociale media, maar zijn ook van invloed op de sociale structuren van alledag. Foucaults notie van de zorg voor zichzelf kan de gebruikers middels zelftechnieken ‘bevrijden’ van de disciplinerende macht, omdat de herinnering van de gedragsregels resulteert in een herinnering aan de norm van het eigen handelen: het biedt de voorwaarde voor de vorming van een *ethos*. De gebruikers kunnen derhalve hun positie bepalen binnen het discours.

1.2 Methodologie

De methodologie die wordt gehanteerd om te onderzoeken in hoeverre de analyses van Foucault van toepassing kunnen worden verklaard, is (1) een uiteenzetting van Foucaults ‘genealogische’ onderzoek, (2) een schets van de disciplinerende macht in *Discipline & Punish* door de specificering van de elementen van de disciplinerende macht die cumuleren in het panoptische model, (3) het toepassen van de disciplinerende macht aan de hand van het panoptische model als werkdefinitie, bestaande uit het instrument van toezicht en de macht van de norm, op de sociale media, (4) concluderen of het panoptische model van toepassing verklaard kan worden op de praktijken en technieken van de sociale media en, (5) onderzoeken in hoeverre de gebruikers zichzelf kunnen ‘bevrijden’ van de machtspraktijken en technieken van sociale media. Daarbij zal eerst het werk *Technologies of the Self* worden behandeld om het vervolgens op de situatie van de gebruikers op de sociale media toe te passen. De gemaakte onderscheiding van Foucaults denken in drie fasen geldt tevens als structurering van de thesis. Het hoofdstuk ‘filosoof-historicus’⁵ richt zich op de eerste twee fasen waarin de analyse van discoursen en de machtspraktijken en technieken worden besproken waarna de ideeën, concepten en inzichten worden verbonden aan *Facebook* en *Twitter*. Het hoofdstuk ‘historicus-filosoof’ analyseert in hoeverre Foucaults notie van zelftechnieken, afkomstig uit de derde fase, de gebruikers kan ‘bevrijden’ van de disciplinerende macht van sociale media.⁶

1.3 Definitie

Om Foucaults analyse toe te passen op sociale media, is het allereerst noodzakelijk om een definitie te geven van sociale media als *Facebook* en *Twitter*. In het werk *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media* worden sociale media gekarakteriseerd als,

a group of Internet-based applications that build on the ideological and technological foundations of Web 2.0, and that allow the creation and exchange of user-generated content, form a new online layer through which people organize their lives. Today, this layer of platforms influences human interaction on an individual and community level, as well on a larger societal, while the worlds of online and offline are increasingly interpenetrating.⁷

⁵ Het onderscheid tussen de rol van Foucault als filosoof-historicus en als historicus-filosoof wordt toegelicht aan het begin van hoofdstuk 2.

⁶ In de thesis zal gebruik worden gemaakt van Engelse vertalingen van de oorspronkelijke werken van Foucault.

⁷ Dijk, van, J. (2013) *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*, New York: Oxford University Press, pp.4.

Sociale media zijn netwerksites die verhoudingen en relaties constitueren tussen gebruikers. Door middel van statements delen de gebruikers (persoonlijke) informatie in de vorm van de talige uiting van ideeën, gevoelens, interesses en overtuigingen. Het delen, *posten* of *twitteren*, is hét kenmerk van sociale media als *Facebook* en *Twitter*.

Opmerkelijk is dat de ‘alledaagse’ handelingen of gebeurtenissen worden geformaliseerd in statements en deel zijn van het publieke domein, dat wil zeggen, ook toegankelijk voor anderen. Daarmee is het onderscheid tussen privé- en publieke communicatie herzien. Dit is van invloed op de sociale interactie en de norm van communicatie, maar ook op de wijze waarop de mens zichzelf waarneemt en begrijpt. Daarbij kunnen de effecten die de gebruikers produceren langdurig zijn en de gevolgen verstrekkend.⁸

⁸ Dijk, van, J. (2013) *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*, New York: Oxford University Press, pp. 7.

2. Filosoof-historicus

Voordat de gekozen werken van Foucault toegepast worden op de sociale media is het noodzakelijk om eerst een aantal opmerkingen te maken over de interpretatieve kwesties van Foucaults oeuvre. In de verschillende werken⁹ wordt er gewezen op de dynamiek tussen de verschillende rollen van Foucault als filosoof en historicus. In de eerste dimensie verschijnt Foucault als een filosoof-*historicus* door de ontwikkeling van een reeks van complementaire historische methoden: de archeologische methode toegepast op discoursen in onder andere *History of Madness* en de genealogische analyse van macht in *Discipline and Punish*. In de tweede dimensie is hij een historicus-*filosoof* waarin hij, evenredig aan zijn methodologische vernieuwingen, diepgaande en omvattende theorieën en analyses ontwikkelt over waarheid en subjectiviteit.¹⁰

Het onderscheid in Foucault denken, de drie fasen, sluiten elkaar niet uit, maar zijn complementair. Foucault benadrukt dat zijn genealogie van macht eigenlijk is waar zijn ‘archeologieën’ over gaan en, vervolgens, dat de kwestie van waarheid en subjectiviteit in de laatste en derde fase altijd van primaire zorg is geweest.¹¹ Foucaults notie van discoursen, ontwikkeld in de eerste fase, wordt in de thesis behandeld bij de uiteenzetting van de genealogie, omdat de analyse van macht het meest relevant is voor het onderwerp van de thesis en discoursen ook in de tweede fase van Foucaults denken, als wel de derde fase, nog steeds van belang zijn. Het hoofdstuk ‘filosoof-*historicus*’ behandelt dus de eerste twee fasen van Foucaults onderzoek en het andere hoofdstuk, ‘*historicus-filosoof*’, de derde fase van zijn denken, staat in het teken van de ‘verdieping’ waarin Foucault de nadruk verlegt van macht en overheersing naar de ‘zorg voor zichzelf’, van de praktijken en technieken van de disciplinerende samenleving naar de zelftechnieken van individuen.

2.1 Discoursen en statements

‘Discoursen’ worden door Foucault in *The Archaeology of Knowledge*, een werk uit de eerste fase van zijn denken, gedefinieerd als een verzameling van statements die worden geproduceerd door sprekende subjecten in een bepaalde tijd of ruimte.¹² Dit leidt volgens Foucault tot een structurering van de werkelijkheid die het mogelijk maakt om naar specifieke, herhaalbare relaties te wijzen en te communiceren tussen objecten, onderwerpen en uitspraken.¹³ Discoursen objectiveren, scheppen kaders van betekenis en stellen de subjecten in staat om de werkelijkheid te duiden: de nominalistische benadering.¹⁴ Zoals al eerder gesteld zijn discoursen een materieel verschijnsel. Dit is gelegen in het

⁹ Bijvoorbeeld in Gutting, G. (2005) *The Cambridge Companion to Foucault*, Cambridge: Cambridge University Press.

¹⁰ Gutting, G. (2005) *The Cambridge Companion to Foucault*, Cambridge: Cambridge University Press, pp.2.

¹¹ Flynn, T. (2005) ‘Foucault’s Mapping of History’, in *Cambridge Companion to Foucault*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 29.

¹² Foucault, M. (1976) *The Archaeology of Knowledge & The Discourse on Language*, translated by A.M. Sheridan Smith, New York: Harper and Row, pp. 107.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid., pp. 108.

feit dat discoursen tot stand komen door machtspraktijken en technieken: de taalgemeenschap bepaalt middels procedures de regels over wat wel en niet gezegd, en dus niet gedacht, *mag* worden, en op welke wijze er gesproken en gedacht *moet* worden.

In every society the production of discourse is at once controlled, selected, organised and redistributed according to a certain number of procedures, whose role is to avert its powers and its dangers, to cope with chance events, to evade its ponderous, awesome materiality. In a society such as our own we all know the rules of exclusion. The most obvious and familiar of these concerns what is prohibited. We know perfectly well that we are not free to say just anything that we cannot simply speak of anything, when we like or where we like; not just anyone, finally, may just speak of anything.¹⁵

Discoursen werken in op de subjecten en definiëren de structuren van het denken in de samenleving; bijvoorbeeld in legers, klinieken, gevangenissen, ziekenhuizen, scholen en fabrieken. De subjecten zijn onderhevig aan discoursen: niet de subjecten vormen de denkstructuren, maar de denkstructuren de subjecten. Foucault stelt daarmee het autonome subject ter discussie. Discoursen zijn echter niet enkel verbonden aan domeinen, maar ook gerelateerd aan historische tijdsvakken. Foucault noemt dit ‘discursieve formaties’ of *épistèmès*: het geheel van kennis en wetenschap in een bepaalde periode.¹⁶ De wijze waarop subjecten in de hedendaagse samenleving de wereld begrijpen, is anders dan in de klassieke of moderne tijd. Volgens Foucault bestaan er epistemische breuken: een overgang tussen de verschillende *épistèmès*. In *Discipline and Punish*, een werk uit de tweede fase van zijn oeuvre, beschrijft Foucault hoe de machtspraktijken en technieken in de achttiende en negentiende eeuw tot een transformatie binnen de menswetenschappen leidt, omdat de disciplinerende macht nieuwe vormen van kennis mogelijk maakt.¹⁷ Door de ontdekking van de mens als object en doelwit van macht ontstaat er een epistemische breuk; de correlatie tussen kennis en macht leidt tot de vorming van subjectiviteit; tot een nieuw begrip van mens en samenleving.

Met de conceptualisering van discoursen is het mogelijk om een uiteenzetting te geven van Foucaults genealogische onderzoek, omdat deze conceptualisering, afkomstig uit de eerste fase van Foucaults denken, het kader schept waarvanuit zijn genealogie van macht begrepen dient te worden.

2.2 Genealogisch onderzoek

Alhoewel Foucault stelt dat discoursen het mogelijk maken om over de werkelijkheid en haar verschijningsvormen te spreken, betekent dit niet dat de macht van discoursen verbonden is aan de subjecten. Discoursen behoren niet tot de woorden van de subjecten, maar ook niet tot de objecten van de werkelijkheid: het is een tussengebied. Discoursen bestaan niet uit jouw of mijn macht, maar uit de totaliteit van machtsbetrekkingen tussen individuen en collectieven: het is een complex netwerk van

¹⁵ Foucault, M. (1976) *The Archaeology of Knowledge & The Discourse on Language*, translated by A.M. Sheridan Smith, New York: Harper and Row, pp. 216.

¹⁶ Ibid., pp. 31-37.

¹⁷ Rouse, J. (2005) *Power/Knowledge in The Cambridge Companion to Foucault: Second Edition*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 94.

actieve machtsrelaties.¹⁸ Deze notie van ‘macht’ analyseert Foucault expliciet in *Discipline and Punish* onder de noemer van ‘discipline’. In de laatste alinea van het laatste hoofdstuk stelt Foucault:

At this point I end a book that must serve as historical background to various studies of the power of normalization and the formation of knowledge in the modern society.¹⁹

Het historische landschap dat Foucault in zijn werk schetst, is door het gebruik van de genealogische methode tot stand gekomen. Het concept ‘genealogie’ ontleent Foucault aan het denken van Friedrich Nietzsche en stelt ons in staat om een ontstaansgeschiedenis van de denksystemen over de mens te vormen door de totstandkoming van machtspraktijken en technieken te analyseren. De geschiedenis is volgens Foucault discontinu en contingent. Door de positie van het subject vanuit historische bronnen te onderzoeken, spoort Foucault naar de discontinue en toevallige processen die leiden tot bepaalde gebeurtenissen. Foucault richt zich daarbij op de wederzijdse relatie tussen kennis en macht. De genealogie geldt voor,

the constitution of knowledges, discourses, domains of objects, and so on, without having to make reference to a subject which is either transcendental in relation to the field of events or runs in its empty sameness throughout the course of history.²⁰

Door de ontwikkeling van de mens en de samenleving van de voormoderne tot de moderne tijd te beschouwen, poogt Foucault in *Discipline and Punish* te onderzoeken hoe het moderne strafstelsel is ontstaan. Foucault begint met de praktijk van de lijfstraffen en vervolgt met de technologie van de voorstelling en detentie. Foucault vraagt zich na deze analyse af waarom de laatste, de detentie, het leidende principe is geworden voor het strafrecht in de moderne samenleving. Volgens Foucault is dit gelegen in de opkomst en verspreiding van een nieuwe vorm van macht: de disciplinerende macht.

De conceptualisering van macht die Foucault middels zijn genealogische onderzoek ontwikkelt, maakt een analyse mogelijk van de alledaagse wijzen waarop de gebruikers van sociale media worden gedisciplineerd. Foucault concentreert zich daarbij op de vraag ‘wat er zo specifiek is’ aan onze situatie: de ontologische focus. In hoeverre de analyses van Foucault in *Discipline and Punishment* van toepassing verklaard kunnen worden op sociale media is de vraag. Daarbij zal niet de methode, maar de beschrijvingen en verklaringen van Foucaults onderzoek naar de disciplinerende macht toegepast worden op de praktijken en technieken van *Facebook* en *Twitter*: in het bijzonder het panoptische model. Daarmee wordt het advies van Foucault deels opgevolgd: het werk *Discipline and Punish* zal dienen als historische achtergrond om de studie naar de macht van de norm voort te zetten, maar voordat dit wordt bewerkstelligd, is het noodzakelijk om in beginsel een systematisch aanpak te

¹⁸ Zwart, H (1995) *Technocratie en onbehagen: De plaats van de ethiek in het werk van Michel Foucault*, Nijmegen: Sun, pp. 200-201.

¹⁹ Foucault, M. (1977) *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*, translated by Alan Sheridan Smith, New York: Pantheon Books, pp. 308.

²⁰ Foucault, Michel (2003) *The Essential Foucault: Selections from Essential works of Foucault: 1954-1984*, New York: The New Press, pp. 306.

formuleren om de disciplinerende macht te karakteriseren en zodoende een mogelijkheden grond te bepalen voor de toepassing van Foucaults analyse op de sociale media.

2.3 Wat is disciplinerende macht?

In het werk *Discipline and Punish* beschrijft Foucault de wijze waarop in de loop van de negentiende eeuw de disciplinerende samenleving tot stand komt. Vanuit de context van historische bronnen analyseert Foucault de straf- en controlemechanismen die van kracht zijn in maatschappelijke instellingen als legers, klinieken, gevangenissen, ziekenhuizen, scholen en fabrieken. De interpretatie van Foucaults onderzoek zal verlopen langs de verschillende historische processen die volgens Foucault tot de verwerkelijking van de disciplinerende macht leiden in de moderne tijd: (1) de overgang van lijfstraffen naar detentie, (2) de ontdekking van het lichaam als object en doelwit van macht, (3) de ontwikkeling van de menswetenschappen, (4) de cumulatie van de disciplinerende macht in het panopticum en, (5) het ontstaan van de disciplinerende samenleving. In deze paragraaf is het zaak om een ‘werkdefinitie’ te ontwikkelen die het mogelijk maakt om te onderzoeken in hoeverre Foucaults analyse van de disciplinerende macht van toepassing kan worden verklaard op sociale media. Het panopticum, als algemeen toepasbaar model, zal logischerwijs het resultaat zijn van deze exercitie.

2.3.1 Van lijfstraffen naar detentie

Foucault begint het eerste hoofdstuk van *Discipline and Punish* met een verslaglegging van de publieke executie van Robert-Francois Damiens in 1757, ter dood veroordeeld na een mislukte aanslag op Lodewijk XV. Het is een gruwelijk tafereel: de man wordt door paarden uiteengetrokken en in vieren gedeeld.²¹ Direct daarna, presenteert Foucault het reglement voor een tehuis van jeugdige gedetineerden in Parijs: een strikte, dagelijkse routine. De lijfstraf enerzijds, en het dagrooster anderzijds, karakteriseren elk afzonderlijk een wijze van bestraffing, maar zijn volgens Foucault exemplarisch voor de verschuiving die er van de voormoderne naar de moderne tijd wordt gemaakt. In minder dan een eeuw verdwijnt de lijfstraf als straf- en controlemechanisme. De effectiviteit van de lijfstraf berust op het feit dat het een politiek ritueel is. De openbaarheid van de executie creëert een spektakel en bevestigt daarmee het gezag en de macht van de heersende soeverein.²²

In de loop van de achttiende eeuw komt hier echter verandering in. De hervormingen van het strafrecht leiden tot een uitbreiding en verfijning van de straf- en controlemechanismen. Er wordt volgens Foucault ‘milder’ gestraft. Dit is niet uit humanistische overwegingen, maar om meer en beter te straffen: de hervormers willen de politieke controle op de samenleving en de efficiëntie van de strafpraktijken in economische zin vergroten. Hierdoor worden de misdaad en de misdadiger geobjectiveerd: de verhouding tussen de misdaad, als feit dat volgens algemene normen kan worden

²¹ Foucault, M. (1977) *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*, translated by Alan Sheridan Smith, New York: Pantheon Books, pp. 3.

²² *Ibid.*, pp. 32-73.

vastgesteld, en de misdadiger, als individu dat aan specifieke criteria herkenbaar is, wordt gespecificeerd.²³ De kunst van het straffen baseert zich volgens Foucault op *a technology of representation*: op een complex systeem van voorstellingen en tekens die op de misdadigers inwerken maar ook de burgers voor misdaad en misdadigers behoeden. Dit discours vormde een algemeen recept voor machtsuitoefening: het diende als een obstakel voor wetsovertreding, omdat de misdaden zichtbaar worden gerelateerd aan de straffen.²⁴

But they also provoke a shift in the point of application of this power: it is no longer the body, with the ritual play of excessive pains, spectacular brandings in the ritual of the public execution; it is the mind or rather a play of representation and signs circulating discreetly but necessarily and evidently in the minds of all. It is no longer the body, but the soul [...] the correlative of a technique of power.²⁵

De straf- en controlemechanismen richten zich niet meer direct op het lichaam, maar werken in op het bewustzijn; de machtsuitoefening legt een verbintenis tussen lichaam en ziel. De veroordeelden worden echter nog geen gedetineerden. De machtsuitoefening van opsluiting is onverenigbaar met de straf als technologie van de voorstelling: het heeft geen effect op het publiek. Toch blijkt detentie in een kort tijdsbestek het algemene straf- en controlemechanisme te worden. Volgens Foucault hangt dit samen met de opkomst en verspreiding van een nieuwe vorm van macht: de disciplinerende macht.

2.3.2 Ontdekking van het lichaam

In de loop van de achttiende eeuw worden het lichaam ontdekt als object en doelwit van macht. De machtsuitoefening richt zich niet langer op de voorstelling, maar op de dagelijkse routine van het lichaam, op de handelingen en activiteiten, en het bewustzijn als de zetel der gewoonten. In het derde hoofdstuk van *Discipline and Punish* beschrijft Foucault dat aan het begin van de zeventiende eeuw de soldaat nog gedefinieerd wordt in termen van eer, moed en kracht, maar in de tweede helft van de achttiende eeuw wordt hij een gedisciplineerde militair. Het lichaam wordt vanaf dat moment opgevat als een 'machine', als een lichaam dat onderworpen, veranderd, geperfectioneerd en gebruikt kan worden. Het lichaam is analyseerbaar en manipuleerbaar. De machtsuitoefening maakt het mogelijk om gehoorzame, onderdanige en gedilde lichamen te vormen die niet enkel onderworpen worden, maar productief zijn.²⁶ Dit leidt tot een nieuwe modaliteit van controle: een constante dwang die meer over het verloop van de activiteiten waakt dan over het resultaat. Dit gaat gepaard met de opdeling van tijd en ruimte om greep te krijgen op de 'mechanica' van het lichaam. Om de tijd van de individuen efficiënt te gebruiken, wordt het verdeeld in tijdsvakken en afgestemd op specifieke handelingen en activiteiten: door reglementen en dagroosters. Dit komt ook tot uiting in de indeling van ruimte. Door de bewegingen van de individuen in te kaderen, is het mogelijk om vastomlijnde functies aan de

²³ Foucault, M. (1977) *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*, translated by Alan Sheridan Smith, New York: Pantheon Books, pp. 103.

²⁴ Ibid., pp. 104-110.

²⁵ Ibid., pp. 201.

²⁶ Ibid., pp. 135-140.

ruimte te verbinden. Iedereen krijgt een taak en plaats toegewezen.²⁷ Zodoende wordt het individu voorzien van vier kenmerken: het lichaam is cellulair (door de ruimtelijke verdeling), organisch (door de regeling van handelingen en activiteiten), genetisch (door de indeling van tijd in roosters) en combinatorisch (door de samenstelling van de krachten).²⁸ Deze ‘parcellering’ leidt tot een steeds productiever wordend individu. Deze methoden, die een constante dwang en gedifferentieerde macht uitoefenen op de activiteiten en handelingen van het lichaam, worden door Foucault ‘disciplinerend’ genoemd.

De indeling van tijd en ruimte wordt gehandhaafd door een belangrijk instrument van de disciplinerende macht: het hiërarchische toezicht. Om ervoor te zorgen dat de individuen zich aan de schema’s van de disciplinerendheid houden, is er een mechanisme nodig dat de handelingen en activiteiten van de lichamen controleert. Het perfecte disciplinerende apparaat maakt het volgens Foucault dan ook mogelijk om alles in één oogopslag te zien.²⁹ In veel gevallen is dit echter niet mogelijk, zoals in omvangrijke fabrieken of werkplaatsen, waardoor het toezicht gelegen moet zijn in hiërarchisch, geordende individuen: de controleurs. Allen houden toezicht op de arbeiders en vormen daarbij een complex netwerk van relaties die de discipline anoniem en automatisch laat functioneren. Dit bindende element doordringt het geheel van machtsbetrekkingen die elkaar onderling versterken: ook de controleurs worden gecontroleerd door elkaar, als wel door de arbeiders. De macht is dus niet te reduceren tot een aantal individuen, maar wordt uitgeoefend door het totale apparaat. De disciplinerendheid is niet een *commodity*, maar een complex netwerk van actieve machtsrelaties.³⁰

2.3.3 Ontwikkeling van de menswetenschappen

Het doeleinde van de disciplinerende macht, werkzaam in maatschappelijke instellingen, is om gehoorzame subjecten te vormen: onderworpen aan gedragsregels en bevelen. Daarbij worden de lichamen van de individuen door de parcellering van tijd en ruimte gedrukt om tot maximale productiviteit te komen. De disciplinerendheid legt een verbinding tussen de groeiende kracht en productiviteit van de lichamen en de toenemende gehoorzaamheid: het leidt tot politieke beheersing. Dit principe bestond al langer, maar ontwikkelt zich volgens Foucault in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw tot de algemene formule van overheersing in de moderne samenleving; mede door de bevolkingsaanwas in de achttiende eeuw.³¹ Door de praktijken en technieken van de disciplinerendheid is er toegang tot gedetailleerde kennis over de lichamen en alle handelingen en activiteiten. Individuen worden permanent gecontroleerd door de disciplinerendheid: het vergelijkt, differentieert, ordent hiërarchisch en homogeniseert. Individuen die de regels en bevelen niet gehoorzamen, worden doelwit

²⁷ Foucault, M. (1977) *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*, translated by Alan Sheridan Smith, New York: Pantheon Books, pp. 143.

²⁸ *Ibid.*, pp. 167.

²⁹ *Ibid.*, pp. 173.

³⁰ *Ibid.*, pp. 175-178.

³¹ *Ibid.*, pp. 137.

van correctie. De disciplinerende macht impliceert derhalve normalisering: het plaats het individu in een 'epistemisch veld'³² en produceert,

a whole range of degrees of normality indicating membership of a homogeneous social body but also playing a part in classification, hierarchization and the distribution of rank. In a sense, the power of normalization imposes homogeneity; but it individualizes by making it possible to measure gaps, to determine levels, to fix specialities and to render the differences useful by fitting them one to another.³³

Het individu wordt object en doelwit van macht, maar ook van kennis. Daarmee worden de machtsuitoefening en de kennisverwerving onlosmakelijk verbonden. Macht produceert kennis door te observeren, identificeren, registreren, beschrijven en te becijferen. De opkomst van de disciplinerende macht gaat dan ook gepaard met de ontwikkeling van de menswetenschappen. Dit komt bijvoorbeeld naar voren in de gevangenis: het vergaart kennis over het menselijk gedrag door het subject binnen een analytische ruimte te plaatsen. De gedetineerde wordt onder toezicht gesteld en tot object van onderzoek gemaakt. Hiermee produceert de gevangenis delinquentie. Het richt zich namelijk niet op de misdaad, maar op het scheppen van een beeld van de 'misdadiger': zijn typische gedragingen, uiterlijke kenmerken, overtuigingen en gevoelens, et cetera. De verzameling van statistische gegevens als resultaat van dit disciplinerende onderzoek, leidt tot de ontwikkeling van de criminologie.³⁴ Deze ontwikkeling van de wetenschap uit zich in verschillende contexten: in het ziekenhuis tot de geneeskunde en in onderwijsinstellingen tot de pedagogiek. Tussen de machtsuitoefening en de kennisverwerving bestaat een wederzijdse, productieve relatie. Foucault stelt dan ook dat:

We should admit [...] that power produces knowledge; that power and knowledge directly imply one another; that there is no power relation without the correlative constitution of a field of knowledge that does not presuppose and constitute at the same time power relations.³⁵

Respectievelijk, zijn er een aantal elementen van de disciplinerende macht zichtbaar geworden: (1) het lichaam is object en doelwit van macht, (2) de parcellering van tijd en ruimte controleert, in combinatie met het hiërarchisch toezicht, de handelingen en activiteiten, (3) resulterend in gehoorzame en productieve individuen, (4) de machtsuitoefening produceert kennis en, (5) impliceert normalisering. Volgens Foucault worden deze elementen perfectioneerd tot de meest zuivere vorm van disciplineren: het panoptische model. Maar op welke wijze komen deze elementen terug in het panopticum? In de disciplinerende samenleving?

2.3.4 Panoptisch model

Het *Panopticon* van Jeremy Bentham is volgens Foucault de architectonische gedaante van de disciplinerende macht. Het principe is welbekend: een ringvormig gebouw met in het midden een

³² Foucault, M. (1977) *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*, translated by Alan Sheridan Smith, New York: Pantheon Books, pp. 97.

³³ Ibid., pp. 184.

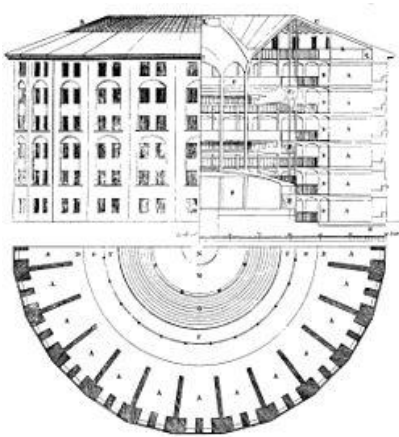
³⁴ Ibid., pp. 231-235.

³⁵ Ibid., pp. 27.

toren met grote ramen die uitkijken op de binnenzijde van de ring. Het gebouw is verdeeld in cellen die de volle breedte van het gebouw beslaan. Iedere cel heeft een raam aan de buitenzijde van de gevangenis en tralies aan de binnenzijde dat correspondeert met een raam in de centrale toren. Het buitenraam zorgt ervoor dat de cel tot in alle hoeken wordt verlicht. Door het tegenlicht ziet de bewaker de schaduwen van de gedetineerden. De gedetineerden daarentegen, kunnen niet zien of zij geobserveerd worden.³⁶ En of er nu krankzinnigen, zieken, arbeiders of scholieren in de cellen zijn opgesloten,

full lightning and the eye of the supervisor capture better than darkness, which ultimately protected. Visibility is a trap.³⁷

Het panopticum ontleent zijn effectiviteit aan de permanente zichtbaarheid. In de buitenste ring zijn de gedetineerden altijd zichtbaar, maar zonder zelf te zien: zij zijn louter object van informatie, nooit subject van communicatie. De bewaker daarentegen, kan vanuit de centrale toren ten alle tijden alles

observeren, maar wordt nooit waargenomen. Hieruit ontstaat het belangrijkste effect van de panoptica: de gedetineerde wordt bewust gemaakt van zijn permanente zichtbaarheid. De macht functioneert hierdoor automatisch, ook als het feitelijk niet wordt uitgeoefend. Het toezicht, al is het discontinu, kan continu effect hebben. De machtsuitoefening is enerzijds zichtbaar, de gedetineerde ziet onophoudelijk de centrale toren, maar anderzijds ook ondoorzichtig, de gedetineerde is zich constant bewust van de mogelijkheid om gezien te worden. Deze fictieve

betrekkingen resulteren in een reële onderwerping.³⁸ Volgens Foucault neemt elk individu dat onderworpen is aan de zichtbaarheid, en zich er terdege van bewust is, de dwang van de macht over en past deze op zichzelf toe. Het individu meet zichzelf een norm aan. Deze verinnerlijking van macht plaatst de gedetineerde in de rol van zowel de gedetineerde als de bewaker, en wordt daarmee het principe van zijn eigen onderwerping.

By this very fact, the external power may throw off its physical weight; it tends to the non-corporal; and, the more it approaches this limit, the more constant, profound and permanent are its effects: it is a perpetual victory that avoids any physical confrontation and which is always decided in advance.³⁹

Door de verinnerlijking van macht is het mogelijk om het aantal van degenen die macht uit oefenen te verminderen, en het aantal individuen waarop de macht wordt uitgeoefend te vermeerden. De macht is echter niet enkel gelegen in het individu, maar ook in de ruimtelijke indeling van het panopticum: van

³⁶ Foucault, M. (1977) *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*, translated by Alan Sheridan Smith, New York: Pantheon Books, pp. 200.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid., pp. 201.

³⁹ Ibid., pp. 202.

de lichamen, vlakken, blikken en het licht. Overal waar dit model van de disciplinerende macht verschijnt, leidt het tot de perfectie van macht, de optimalisatie van productie en de vermeerdering van kennis.⁴⁰ In contrast, met de eerdergenoemde machtsuitoefening van lijfstraffen, die het gezag en de macht van de soeverein consolideert, omvat het panopticum,

mechanisms that analyse distributions, gaps, series, combinations, and which use instruments that render visible, record, differentiate and compare; a physics of a relational and multiple power, which has its maximum intensity not in the person of the king, but in the bodies that can be individualized by these relations.⁴¹

Het panopticum geldt volgens Foucault als de cumulatie van de elementen van de disciplinerende macht, gegeven in de vorige subparagraaf, tot de perfectie van het instrument van toezicht en de macht van de norm. Door de zichtbaarheid, als gevolg van de ruimtelijke indeling, en ondoorzichtigheid van de machtsuitoefening, onderwerpt het individu zichzelf. Deze verinnerlijking van macht resulteert in normalisering. Volgens Foucault is het panopticum de meest zuivere vorm van de disciplinerende macht: een algemeen toepasbaar model om macht op het alledaagse leven te betrekken. Dit panoptische model is dan ook voorbestemd om een algemeen maatschappelijke functie te worden en resulteert vanaf het begin van de negentiende eeuw in de opkomst van de disciplinerende samenleving.⁴²

2.3.5 Disciplinerende samenleving

De machtsmechanismen die in de loop van de voormoderne tijd tot de moderne tijd tot stand komen, vallen onder de algemene noemer van ‘discipline’, maar Foucault expliciteert dat disciplinerende macht niet geïdentificeerd kan worden met een institutie of een *apparatus*,

it is a type of power, a modality of its exercise, comprising a whole set of instruments, techniques, procedures, levels of application, targets; it is a ‘physics’ or an ‘anatomy’ of power, a technology.⁴³

Het panoptische model geeft volgens Foucault uitdrukking aan deze vorm van macht: het is een politieke technologie die los moet worden gezien van iedere specifieke toepassing.⁴⁴ Het model is niet enkel van toepassing op de ‘geslotenheid’ van klinieken, maar ook op verschillende open instellingen als scholen en fabrieken. Echter, de macht wordt niet enkel uitgeoefend binnen de muren van deze instellingen, maar heeft de potentie om zich uit te spreiden over het gehele maatschappelijke organisme. Dit gebeurt in de loop van de negentiende eeuw. De disciplinerende macht verandert daarmee van een middel tot controle in een techniek dat tot de vorming van individuen leidt in de samenleving. Door de onderwerping van subjecten aan de disciplinerende macht worden er gehoorzame en

⁴⁰ Foucault, M. (1977) *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*, translated by Alan Sheridan Smith, New York: Pantheon Books, pp. 201.

⁴¹ Ibid., pp. 208.

⁴² Ibid., pp. 209.

⁴³ Ibid., pp. 215.

⁴⁴ Ibid., pp. 205.

productieve burgers gevormd.⁴⁵ Zo brengen scholen niet alleen gehoorzame kinderen voort, maar oefenen zij ook controle uit op de ouders: leefwijzen worden goedgekeurd of afgewezen. Het ziekenhuis gaat fungeren als centrale instelling van medisch toezicht op de gehele bevolking en door het politieapparaat wordt de disciplinerende macht over het maatschappelijke veld uitgestrooid.⁴⁶

On the whole [...] one can speak of the formation of a disciplinary society in this movement that stretches from the enclosed disciplines, a sort of social 'quarantine', to an indefinitely generalizable mechanism of 'panopticism'. Not because the disciplinary modality of power has replaced all the others; but because it has infiltrated all the others, sometimes undermining them, but serving as an intermediary between them, linking them together, extending them and above all making it possible to bring effects of power to the most minute and distant elements.⁴⁷

De leden van de disciplinerende samenleving worden, door het onderliggende model van het panopticum, ten alle tijden gecontroleerd door het instrument van toezicht en de macht van de norm.

2.3.6 Conclusie

Het werk *Discipline and Punish* presenteert de verschillende elementen van de disciplinerende macht in een logische samenhang. Foucault beschrijft de ontwikkeling van het moderne strafrecht door de toepassing van de genealogische methode. Zijn betoog begint met lijfstraffen, vervolgt met de technologie van de voorstelling en eindigt met detentie in de negentiende eeuw. Al deze praktijken en technieken, in de verschillende tijdsvakken, hebben bijgedragen aan de cumulatie van de disciplinerende macht in zijn meest zuivere vorm: het panoptische model.

De disciplinerende macht is niet enkel repressief, maar productief: het leidt onder andere tot de ontwikkeling van kennis. Het lichaam is object en doelwit van macht. Zodoende creëert het individualiteit dat bestaat uit vier kenmerken: het lichaam is cellulair, organisch, genetisch en combinatorisch. Oftewel, de parcellering van tijd en ruimte zorgt dat de handelingen en activiteiten van de lichamen controleerbaar zijn en bundelt de krachten tot maximale productiviteit en politieke beheersing.⁴⁸ Door de constante dwang en gedifferentieerde machtsuitoefening van het toezicht blijven de individuen in het gareel: er ontstaat een complex netwerk van actieve machtsrelaties. Dit netwerk behoort niet tot de individuen; het is geen *commodity*, maar wordt geconstitueerd door de totaliteit van de machtsbetrekkingen. De macht functioneert hierdoor automatisch.

⁴⁵ Rouse, J. (2005) 'Power/Knowledge', in *The Cambridge Companion to Foucault*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 96-97.

⁴⁶ Foucault, M. (1977) *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*, translated by Alan Sheridan Smith, New York: Pantheon Books, Pp. 211-215.

⁴⁷ Ibid., pp. 216.

⁴⁸ Maximale productiviteit en politieke beheersing zijn volgens Foucault een verklaring voor het ontstaan van de disciplinerende macht. Echter, Foucault lijkt meer geïnteresseerd in de disciplinerende macht *an sich*: in de instrumenten, technieken, methoden, toepassingen en doeleinden, en op welke wijze de machtspraktijk van invloed is op de mens en samenleving. Hij legt de nadruk op wat er zo specifiek is aan onze situatie, niet op de vraag hoe het zo is gekomen.

Al deze elementen cumuleren in het panoptische model tot de perfectie van het instrument van toezicht en de macht van de norm. Door de permanente zichtbaarheid, als gevolg van de ruimtelijke indeling, en ondoorzichtigheid van de machtsuitoefening, onderwerpt het individu zichzelf. Deze verinnerlijking van macht resulteert in normalisering. De elementen van de permanente zichtbaarheid, ruimtelijke indeling, ondoorzichtigheid van de machtsuitoefening, de verinnerlijking van macht en de normalisering worden onder gebracht in de pijlers van het panoptische model: (1) het instrument van toezicht en (2) de macht van de norm. Deze twee pijlers waarborgen de logische samenhang tussen de verschillende elementen. Het instrument van toezicht en de macht van de norm vormen dan ook de werkdefinitie en maken het mogelijk om te onderzoeken in hoeverre Foucaults analyse van de disciplinerende macht van toepassing kan worden verklaard op sociale media. Is het onderliggende model van het panopticum, als algemeen maatschappelijke functie die volgens Foucault van kracht is op alle niveaus en in vele dimensies, ook werkzaam op *Facebook* en *Twitter*?

2.4 Sociale media: virtueel panopticum?

In *Discipline and Punish* lijken de analyses van Foucault vooral abstract en technisch, maar hij presenteert waardevolle ideeën en concepten over de disciplinerende macht vanuit de historische context van verschillende maatschappelijke instellingen. Op het eerste gezicht lijken de sociale media als *Facebook* en *Twitter* niet overeenkomend met klinieken, scholen, ziekenhuizen, gevangenissen en fabrieken. Allen hebben een bepaalde mate van centraliteit waar de leden van de samenleving goed- of kwaadschiks mee in aanraking komen. Zoals blijkt uit Foucaults analyse verspreidt de disciplinerende macht zich via deze instellingen over het gehele maatschappelijke organisme. De machtspraktijken en technieken bestaan niet louter binnen de massieve muren van de instellingen, maar het instrument van toezicht en de macht van de norm zijn ook van kracht op het marktplein: het alledaagse leven.

Doordat de sociale media enerzijds, platforms bieden voor de sociale interactie van miljoenen gebruikers, en anderzijds, een complex netwerk van actieve machtsrelaties constitueren, is het aannemelijk om te stellen dat de sociale media over een bepaalde mate van centraliteit beschikken in de hedendaagse samenleving. De machtspraktijken en technieken van de sociale media beperken zich echter niet, zo zal blijken, tot de *online* sociale interactie, maar zijn ook van invloed op de sociale structuren van alledag; op het begrip van mens en samenleving; net als de instellingen waar Foucault over spreekt.⁴⁹ Er blijkt een wederzijdse relatie tussen de werelden van *online* en *offline* te bestaan. Het instrument van toezicht, en met name de macht van de norm op sociale media, beïnvloeden de geldende normen van de hedendaagse samenleving.

⁴⁹ De invloed van bijvoorbeeld de gevangenis is bepalend voor de sociale structuren van alledag, omdat de leden van de samenleving zich, zonder binnen de muren van de gevangenis te verblijven, zich bewust zijn van het feit dat overtreding van de norm, van de gedragsregels en bevelen, 'sanctionering' in de vorm van opsluiting tot gevolg heeft.

De werkdefinitie, volgend uit het panoptische model, bestaat uit de pijlers van de disciplinerende macht: het instrument van toezicht en de macht van de norm. Deze twee elementen worden in de volgende subparagrafen toegepast op de sociale media.

2.4.1 Toezicht op de gebruikers

Een belangrijk instrument van het panoptische model is het toezicht. Door de ondoorzichtigheid van de machtsuitoefening wordt het individu zich bewust gemaakt van zijn permanente zichtbaarheid en wordt daarmee het principe van zijn eigen onderwerping. Deze verinnerlijking van macht is volgens Foucault niet enkel gelegen in het individu, maar ook in de ruimtelijke indeling. Op *Facebook* en *Twitter* komt dit tot uiting in de vorm van het *interface*.⁵⁰ De *online* sociale interactie wordt hier

gecentraliseerd op de tijdlijn⁵¹ en is in één oogopslag zichtbaar. Dit dient om op de hoogte te blijven van de status en aankondigingen van andere gebruikers en het biedt de mogelijkheid om zijn of haar status tegenover anderen te presenteren: het fungeert als platform voor interactiviteit. Het *interface* kadert de handelingen en activiteiten van de gebruikers in en verbindt vastomlijnde functies aan de virtuele ruimte.⁵² De gebruikers krijgen

hierdoor een plaats toegewezen: een persoonlijk *interface*. Deze ruimtelijke indeling maakt de gebruikers bewust van het feit dat zij ten alle tijden geobserveerd kunnen worden. Alle ogen zijn gericht op het *interface*, die van de individuele gebruiker op de anderen, en die van de anderen op de individuele gebruiker. Doordat de gebruikers niet weten of zij worden waargenomen, door de ondoorzichtigheid, verinnerlijken de gebruikers de machtsuitoefening. De fictieve betrekkingen resulteren in een reële onderwerping waardoor de macht automatisch kan functioneren.

Echter, de constante dwang van het mogelijke toezicht en de ruimtelijke indeling leiden in het panoptische model tot een individu dat zich bewust is van de permanente zichtbaarheid van zijn lichaam. Op *Facebook* en *Twitter* is dit van een andere aard. Niet de lichamen zijn zichtbaar, maar de handelingen en activiteiten van *posts* en *tweets*: in de vorm van korte of lange berichten, foto's of video's. Alhoewel de verinnerlijking van macht in het panoptische model verloopt middels de zichtbaarheid van het lichaam, ontlene *posts* en *tweets* een en dezelfde effectiviteit. Volgens Foucault resulteren de fictieve betrekkingen namelijk in de onderwerping van het individu; niet de zichtbaarheid van het lichaam is de noodzakelijke voorwaarde, maar de bewustwording van de zichtbaarheid; in

⁵⁰ *Interface* is een intermediair waardoor twee systemen met elkaar kunnen communiceren. Bijvoorbeeld het interface tussen mens en machine. Voor gespecificeerde interface van *Facebook* zie figuur. Bron: www.facebook.com.

⁵¹ Onderdeel van het *interface*.

⁵² Dit is het product van het delen van informatie; *posten en tweets* zijn de actieve handelingen of activiteiten.

welke vorm of hoedanigheid dan ook. Het gegeven dat niet het lichaam, maar *posts* of *tweets* gezien kunnen worden, blijkt onproblematisch ten aanzien van de verinnerlijking van macht door de gebruikers. Ook op sociale media leidt het instrument van toezicht tot disciplineren. Maar wat betreft de macht van de norm?

2.4.2 Macht van de *sharing*-norm

Door het instrument van toezicht wordt het individu volgens Foucault object en doelwit van macht, maar ook van kennis: macht produceert kennis. Doordat de sociale media met de registratie en identificatie van de gebruikers, door het aanmaken van een profiel of account⁵³, en het *interface* een ruimtelijke indeling construeren, zijn er binnen de virtuele ruimte mogelijkheden om data en informatie te verzamelen: er is toegang tot gedetailleerde kennis. De gebruikers bevinden zich in een epistemisch veld en zijn object van informatie. Het *posten* en *tweeten*, als de handelingen en activiteiten van de gebruikers, worden constant gecontroleerd door de disciplineren: het individualiseert, vergelijkt, differentieert, ordent en homogeniseert de gebruikers. Dit maakt het mogelijk om hiaten te meten, om niveaus te bepalen en om de verschillen nuttig te maken. De machtsuitoefening wordt hierdoor verbonden met de kennisverwerving. Dit leidt in beginsel tot de normalisering van het delen van (persoonlijke) informatie: wat eerst wordt geanalyseerd, blijkt al snel waardevol en wordt een voorschrift: de *sharing*-norm.⁵⁴

De normalisering wordt volgens Foucault enerzijds verwerkelijkt door het instrument van toezicht en, anderzijds, door de verinnerlijking van de machtsuitoefening. Oftewel, de norm wordt extern opgelegd en vervolgens geïnternaliseerd door het individu. De beoordelingscriteria zijn hierbij van essentieel belang. Het individu moet kennis hebben van de criteria waarop hij wordt beoordeeld: de norm. Op *Facebook* en *Twitter* zijn de beoordelingscriteria simpel; hoe meer (persoonlijke) informatie wordt gedeeld door de gebruiker, hoe meer positieve beoordelingen.⁵⁵ Dit gebeurt op *Facebook* door *liking* en op *Twitter* door *retweeting*. De gebruikers klampen vast aan hun *personal devices* om zo veel mogelijk (persoonlijke) informatie te delen en het aantal contacten en positieve beoordelingen te vermenigvuldigen. Aan deze motivatie ligt een populariteitsbeginsel ten grondslag: hoe meer contacten, hoe hoger de status op sociale media.⁵⁶

⁵³ Dit is een noodzakelijke voorwaarde om toegang te hebben tot de sociale media. Door het invullen van een formulier; naam, geslacht, leeftijd en woonplaats, is het voor de gebruikers mogelijk om zich te begeven binnen de 'muren' van het virtuele panopticum.

⁵⁴ Rouse, J. (2005) 'Power/Knowledge', in *The Cambridge Companion to Foucault*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 96-97.

⁵⁵ Zowel op *Facebook* als *Twitter* kunnen de gebruikers alleen actief, positief beoordelen. Er is geen functie die een bericht, foto of video kan afkeuren, zoals de *liking*- of *retweeten*-knop op het *interface*. De negatieve beoordeling uit zich in het niet-beoordelen. Wel kunnen de gebruikers een melding maken van ontoepasselijke berichten of schokkende foto's en video's.

⁵⁶ Dit blijft echter niet louter bestaan op de sociale media, maar heeft ook gevolgen voor de beoordeling van de gebruikers in het alledaagse leven: los van de *online* sociale interactie op sociale media. Dit wordt behandeld in de volgende subparagraaf.

De normalisering komt expliciet tot uiting in de performatieve handeling van *sharing*. Op sociale media geldt dat communicatie op het *interface* een publieke aangelegenheid is: op *Facebook* zichtbaar voor vrienden, op *Twitter* zichtbaar voor volgers en gebruikers die hetzelfde *trending topic* interesseert. Door het instrument van toezicht worden de gebruikers onderworpen aan een constante dwang en gedifferentieerde machtsuitoefening om berichten, foto's of video's te delen op sociale media. Het voldoen aan de beoordelingscriteria, de *sharing*-norm, vormt zowel de ervaring als de logica van de handeling van het delen van (persoonlijke) informatie: de gebruikers verinnerlijken de machtsuitoefening, de norm, door het delen *an sich*, maar ook door effectief te selecteren welke inhoud van het statement in een positieve beoordeling van *the crowd* resulteert.

De *sharing*-norm is echter niet zomaar uit de lucht komen vallen. De taalgemeenschap die het bestaan van het discours op sociale media vooronderstelt, heeft door de bepaling van de beoordelingscriteria structuur gegeven aan de denkwijzen van de gebruikers. Deze bepaling representeert een procedure om een nieuwe norm voor *online* socialisatie en communicatie vast te stellen. *Facebook* en *Twitter* hebben met de toepassing van technologische middelen en marketingstrategieën hier een groot aandeel in, maar het is opmerkelijk hoe snel en efficiënt de norm is geaccepteerd in de hedendaagse samenleving.⁵⁷ De taalgemeenschap, bestaande uit de sociale media en de gebruikers, heeft middels machtspraktijken en technieken de regels bepaalt over wat wel en niet gezegd, en dus niet gedacht, *mag* worden, en op welke wijze er gesproken en gedacht *moet* worden op sociale media. Het imperatief van *sharing* is het resultaat van deze procedure.

Het instrument van toezicht en de macht van de *sharing*-norm kunnen van toepassing worden verklaard op de sociale media: *Facebook* en *Twitter* zijn een virtueel panopticum. De pijlers van het panoptische model hebben de logische samenhang tussen de elementen van disciplinerende macht; de permanente zichtbaarheid, ruimtelijke indeling, ondoorzichtigheid van de machtsuitoefening, de verinnerlijking van macht en de normalisering; behouden waardoor de dynamiek achter het gebruik van sociale media inzichtelijk en begrijpelijk is geworden. Foucault stelt echter dat de disciplinerende macht niet louter binnen de gesloten instellingen van kracht is, maar gaandeweg is doorgedrongen tot het alledaagse leven: op vele niveaus en in vele dimensies. Met de toepassingsverklaring van de disciplinerende macht op sociale media is het zaak om te onderzoeken wat de wederzijdse relatie is tussen de werelden van *online* en *offline*; tussen de sociale media en de geldende normen in de hedendaagse samenleving.

2.4.3 Van *online* naar *offline*

Theoretisch gezien, zijn de gebruikers in staat om zich met één druk op de uitknop van hun *personal devices* te onttrekken van de machtspraktijken en technieken van het virtuele panopticum. Echter, bij

⁵⁷ Dijk, van, J. (2013) *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*, New York: Oxford University Press, pp. 65-66.

de disciplinerende macht die Foucault veronderstelt, lijkt de mogelijkheid tot verzet onaannemelijk. Door de uitzaaiing van de disciplinerende tot in de kleinste uithoeken van de samenleving, kiemt de normalisering in het bewustzijn van elk individu. Zo blijft de *sharing*-norm niet alleen bestaan op de sociale media, maar kent het ook zijn weerslag op de sociale structuren van alledag. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in het aantal vrienden of volgers dat de gebruikers op *Facebook* of *Twitter* hebben. Meer contacten betekent een positievere beoordeling van de gebruiker, zowel in het virtuele panopticum, als in het alledaagse leven. Door het instrument van toezicht ervaren de gebruikers een constante dwang om te delen, maar ook om *online* te zijn. Niet op *Facebook* of *Twitter* betekent namelijk dat de gebruiker niet wordt uitgenodigd voor feesten of verjaardagen en niet *up to date* is wat betreft veranderingen in de relationele en professionele sfeer van andere gebruikers. Niet *online* zijn, resulteert in onzichtbaarheid, oftewel, niet verbonden zijn met de sociale media betekent voor veel gebruikers een onmogelijkheid om deel te nemen aan het openbare leven van de eenentwintigste eeuw.⁵⁸

De *sharing*-norm die *online* zijn oorsprong heeft gevonden, heeft ook consequenties voor de geldende normen in de *offline*-wereld. Het is een ideologisch concept geworden. De sociale media scheppen een publieke ruimte waar normen worden gevormd en regels worden getoetst. Volgens Foucault constitueren normen het sociale en culturele fundament voor het ‘aarden’ van wetten en voorschriften. De macht van de norm is dan ook een stuk invloedrijker dan de macht van de wet, de orde en de handhaving.⁵⁹ De machtspraktijken en technieken die hedendaags functioneren in de samenleving zijn praktijken waarvan,

operation is not ensured by right but by technique, not by law but by normalization, not by punishment but by control.⁶⁰

De geldende normen zijn in kort tijdsbestek onderhevig geworden aan de *online* sociale interactie van de gebruikers op sociale media. De gedragsregels die traditioneel bestaan in de ‘fysieke’ werkelijkheid zijn meer en meer vermengd met de sociotechnische normen die gecreëerd worden in het virtuele panopticum.⁶¹ De notie van *sharing* is zo vanzelfsprekend geworden dat instituties, overheden en bedrijven privacy niet meer als een recht beschouwen, maar proberen om de privacywetgeving aan te passen.

The normalization of a specific social rule at some point inevitably affects the process of legalization – of norms turning into laws.⁶²

⁵⁸ Dijk, van, J. (2013) *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*, New York: Oxford University Press, pp. 51.

⁵⁹ Ibid., pp. 19.

⁶⁰ Foucault, M. (1980) *The History of Sexuality*, Vol.1, New York: Vintage, pp. 89.

⁶¹ Dijk, van, J. (2013) *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*, New York: Oxford University Press, pp. 19.

⁶² Ibid., pp. 66.

Het delen van (persoonlijke) informatie is tegenwoordig de norm; privacy de uitzondering. Niet alleen op sociale media, maar ook daarbuiten: de subtiele dwangmiddelen van de disciplinerende macht vinden een aangrijpingspunt in verschillende domeinen, publiek of privé, en doordrengt de machtsbetrekkingen tussen elk individu en zijn sociale omgeving.

2.4.4 Conclusie

Foucaults conceptualisering van macht maakt een analyse mogelijk van de alledaagse wijzen waarop de gebruikers van sociale media worden gedisciplineerd: de *online* sociale interactie wordt daardoor inzichtelijk en begrijpelijk. Een complex netwerk van machtsrelaties wordt zichtbaar. *Facebook* en *Twitter* zijn een virtueel panopticum. Het onderliggende (panoptische) model, als meest zuivere vorm van de disciplinerende macht, kan van toepassing worden verklaard op de sociale media. Het instrument van toezicht en de macht van de *sharing*-norm beperken zich echter niet tot de gebruikers van sociale media, maar beïnvloeden de sociale structuren van de alledag. De geldende normen van de samenleving staan onder spanning: de werelden van *online* en *offline* maken verbinding met elkaar. De gebruikers van sociale media, als wel de niet-gebruikers, lijken geen mogelijkheid tot verzet te hebben: de disciplinerende macht heeft vat op alles en iedereen. Foucault richt zich echter eenzijdig op het macroniveau van de macht, de institutionele macht, die doorwerkt tot op het microniveau van de machtsrelaties van individuen.

Echter, in de derde en laatste fase van zijn denken, laat Foucault de eenzijdigheid van zijn analyse los en poogt hij het individu te 'bevrijden' van de machtspraktijken en technieken die tijdens de tweede fase, de genealogie van macht, zijn geanalyseerd in *Discipline and Punish*. Foucault stelt dat individuen een zekere mate van vrijheid hebben door zorg te dragen, middels zelftechnieken, voor het eigen spreken en handelen binnen het discours. In het volgende hoofdstuk wil ik mij ten doel stellen om te onderzoeken in hoeverre de notie van zelftechnieken, afkomstig uit de derde fase, in de rol van historicus-*filosoof*, de gebruikers van *Facebook* en *Twitter* kan 'bevrijden' van de machtspraktijken en technieken van de sociale media?

3. Historicus-filosoof

De eerste twee fasen van Foucaults denken staan volledig in het teken van discoursen en de genalogie van macht. De al eerdergenoemde ‘verdieping’ verlegt de nadruk van macht en overheersing naar de ‘zorg voor zichzelf’. Foucault onderkent de noodzaak van deze switch:

Perhaps I’ve insisted too much on the technology of domination and power. I am more and more interested in the interaction between oneself and others and the technologies of the individual domination, the history of how an individual acts upon himself, in the technology of the self.⁶³

Foucault poogt hiermee, evenredig aan zijn archeologische en genealogische methode, om diepgaande en omvattende theorieën en analyses te ontwikkelen over de zelfpraktijk: Foucault stelt zich daarbij de vraag in hoeverre het subject, door de zorg voor zichzelf, ‘bevrijd’ kan worden van de praktijken en technieken van de disciplinerende macht? Vrijheid is volgens Foucault de ontologische voorwaarde voor de vorming van een *ethos*. Als historicus-filosoof gaat hij in historische bronnen op zoek naar de zelftechnieken van de mens die door de geschiedenis heen zijn ontwikkeld of in de vergetelheid zijn geraakt. Foucault is vastbesloten om het subject een zekere mate van vrijheid toe te kennen om zijn eigen levenspraktijk vorm te geven: een *ethos*. Dit onderzoek komt deels naar voren in zijn seminar *Technologies of the Self*, gehouden aan de universiteit van Vermont in het jaar 1982.

Het derde hoofdstuk richt zich op de beantwoording van de vraag: *in hoeverre Foucaults de zorg voor zichzelf, middels zelftechnieken, de gebruikers in staat stelt zich te ‘bevrijden’ van de machtspraktijken en technieken van sociale media?* Daarbij zal eerst het werk *Technologies of the Self* worden behandeld om het vervolgens op de situatie van de gebruikers op de sociale media toe te passen. In de behandeling van het werk ligt de nadruk voornamelijk op de activiteit van het schrijven als zelfonderzoek, omdat het *posten* en *tweeten* een prominente plaats heeft binnen de *online* sociale interactie op sociale media.

3.1 Zelftechnieken

Het doel van Foucaults gehele exercitie is om een historisch landschap te schetsen van de verschillende manieren waarop de mens kennis ontwikkelt over zichzelf. Dit gebeurt bijvoorbeeld in de wetenschappelijke discoursen van de economie, biologie, psychiatrie en geneeskunde. Het belangrijkste punt is volgens Foucault niet om deze kennis te accepteren tegen de ‘nominale waarde’, maar om deze wetenschappen te analyseren als discoursen die gerelateerd zijn aan specifieke machtspraktijken en technieken die de mens gebruikt om zichzelf te begrijpen.⁶⁴ Volgens Foucault zijn er in algemene zin een viertal technieken te onderscheiden:

- (1) technologies of production, which permit us to produce, transform, or manipulate things;
- (2) technologies of sign systems, which permits us to use signs, meanings, symbols, or signification;
- (3)

⁶³ Foucault, M. (1988) ‘Technologies of the Self’, in *Technologies of the Self: seminar with Michel Foucault*, Amherst: The University of Massachusetts Press, pp. 19.

⁶⁴ *Ibid.*, pp. 18.

technologies of power, which determine the conduct of individuals and submit them to certain ends or domination, an objectivizing of the subject; (4) technologies of the self, which permit individuals to effect by their own means or with the help of others a certain number of operations on their own bodies and souls, thoughts, conduct, and way of being, so as to transform themselves in order to attain a certain state of happiness, purity, wisdom, perfection, or immortality.⁶⁵

Foucault heeft zich in zijn onderzoek voornamelijk gericht op de derde en vierde ‘technologie’. In *Technologies of the Self* concentreert hij zich enkel op de vierde technologie, die van zelftechnieken, en schetst de ontwikkeling van het subject⁶⁶ vanuit twee verschillende contexten: (1) de Grieks-Romeinse filosofie in de eerste twee eeuwen na Christus en (2) de opkomst van christelijke spiritualiteit en monastieke principes in de vierde en vijfde eeuw na Christus. Foucault stelt daarbij dat het subject niet alleen vanuit theoretisch oogpunt wordt belicht, maar ook wordt gerelateerd aan een set van praktijken die voortkwamen uit het Griekse credo van *epimeleisthai seautou*, in het Nederlands ‘zorg dragen voor jezelf’.⁶⁷ Dit principe staat in verbinding met het principe van Delphi, *gnothi seauton*, dat ‘ken jezelf’ betekent. Volgens Foucault heeft de filosofische traditie voornamelijk het laatste principe benadrukt waardoor de zorg voor zichzelf uit het collectieve geheugen is verdwenen. Het principe is echter een *technical advice*, een regel die moet worden nageleefd als men voor consultatie bij het orakel komt; het betekent *do not suppose yourself to be a God*.⁶⁸ Foucault stelt dat in verschillende Griekse en Romeinse teksten het principe van ‘ken jezelf’ altijd wordt geassocieerd met ‘zorg voor jezelf’. Dit credo constitueert niet alleen een principe, maar ook een constante zelfpraktijk, waarin zelfzorg en zelfkennis nauw met elkaar verbonden zijn: zelfkennis verscheen als consequentie van de zorg voor jezelf.⁶⁹

3.1.1 Schrijven als zelfonderzoek

Een aspect van de zorg voor zichzelf dat steeds belangrijker wordt in de antieke cultuur is volgens Foucault het schrijven. Ontstaan in de oudheid ontwikkelt het zich verder in de eerste en tweede eeuw na Christus. Een van de belangrijkste kenmerken van de zorg voor jezelf is dat het subject aantekeningen maakt over zichzelf om het later te herlezen, het schrijven van verhandelingen en brieven aan vrienden of geliefden om hen te helpen, en het bijhouden van een dagboek om waarheden over zichzelf op te halen uit het geheugen als dat nodig is. In de oudheid wordt de zorg voor zichzelf gekoppeld aan de activiteit van het schrijven. Het zelf is iets om over te schrijven, een thema of onderwerp. De brieven van Stoïcijnen als Seneca en Marcus Aurelius zijn voorbeelden van de oefeningen in zelfonderzoek.⁷⁰ In het jaar 144-45 na Christus schrijft Aurelius:

⁶⁵ Foucault, M. (1988) ‘Technologies of the Self’, in *Technologies of the Self: seminar with Michel Foucault*, Amherst: The University of Massachusetts Press, pp 18.

⁶⁶ Het ‘westerse’ subject.

⁶⁷ Ibid., pp. 19.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Ibid., pp. 22.

⁷⁰ Ibid., pp.27

We are well. I slept somewhat late owing to my slight cold, which seems now to have subsided. So from five A.M. till 9, I spent the time partly in reading some of Cato's "Agriculture", partly in writing not quite such wretched stuff, by heavens, as yesterday [...] After easing my throat I went off to my father and attended him at a sacrifice. Then we went to luncheon. What do you think I ate? A wee bit of bread, though I saw others devouring beans, onions, and herrings full of roe. We then worked hard at grape-gathering, and had a good sweat, and were merry me and, as the poet says, "still left some clusters hanging high as gleanings of the vintage." After six o'clock we came home [...] So we had supper after we had bathed in the oil-press room; I do not mean bathed, had supper there, and we enjoyed hearing yokels chaffing one another. After coming back, before I turn over and snore, I get my task done and give my dearest of masters an account of my day's doings...⁷¹

Deze brief is een beschrijving van alledag. Aurelius gaat naar bed en contempleert om te zien wat hij van plan was om te doen en of het correspondeert met wat hij gedaan heeft. Hij verhelpt zijn verkoudheid, leest en schrijft, dineert met zijn vader en plukt druiven. Hij reflecteert op zijn daden en bezigheden. Volgens Foucault markeert het schrijven van een brief het begin van zelfonderzoek in de antieke cultuur, het begin van onderzoek naar het bewustzijn, niet van gedachten, maar van handelingen.⁷² In de eerste en tweede eeuw leidt dit tot een nieuwe zelfervaring: de introspectie wordt meer en meer gedetailleerd. Er wordt aandacht besteed aan de nuances van het leven, aan de gemoedstoestand, aan het lezen, en de ervaring van het zelf intensiveert en verbreedt door de deugdelijkheid van diezelfde activiteit van het schrijven.⁷³ Vooral voor de Stoïcijnen speelt de herinnering een belangrijke rol. Het schrijven als activiteit is namelijk geen activiteit om tot waarheid over zichzelf te komen, maar om te memoriseren wat de waarheid is. Het gaat om de beantwoording van de vraag hoe het subject zich heeft gedragen en hoe het subject zich 'behoort' te gedragen:

[Self-examination i.e. writing] is a general attitude and also a precise act every day; you retire into the self to discover – but not to discover faults and deep feelings, only to remember the rules of action, the main laws of behaviour. It is a mnemotechnical formula.⁷⁴

Deze zelftechniek stelt het subject in staat om een zekere vorm van vrijheid te bereiken. Vrijheid is volgens Foucault de ontologische voorwaarde voor de vorming van een *ethos*. Zonder een 'vrij' individu is er geen mogelijkheid tot de ethische praktijk. Het opbouwen van een relatie met het zelf is de eerste stap om een ethisch subject te worden. Door de introspectie wordt het subject geconfronteerd met zijn eigen handelingen en activiteiten van alledag: hij memoriseert de waarheid. Dit zelfonderzoek werkt 'bevrijdend', omdat de herinnering van de gedragsregels resulteert in een herinnering aan de norm van het eigen handelen.

3.1.2 *Posten en tweeten*

De activiteit van het schrijven als zelftechniek is een interessante notie om de dynamiek achter het gebruik van sociale media inzichtelijk te maken. Zowel *Facebook* als *Twitter* biedt de gebruikers de

⁷¹ Foucault, M. (1988) 'Technologies of the Self', in *Technologies of the Self: seminar with Michel Foucault*, Amherst: The University of Massachusetts Press, pp.28.

⁷² Ibid., pp. 30.

⁷³ Ibid., pp. 28.

⁷⁴ Ibid., pp. 34.

mogelijkheid om dagelijks te schrijven: *posten* of *tweeten*.⁷⁵ Het *interface* van beide sociale media presenteert respectievelijk een ingekaderde schrijfmogelijkheid met de vraag: ‘Wat ben je aan het doen?’ en ‘Wat houdt je bezig?’. De eerste, en in mindere mate de tweede vraag, *pushen* de gebruikers om een beschrijving te geven van hun handelingen: het dwingt in zekere zin om te reflecteren op het alledaagse leven. Wat heb ik gedaan? En komt het overeen met wat ik moest doen? Dit mechanisme van introspectie komt overeen met Foucaults analyse van zelfonderzoek in de antieke cultuur. Door memorisering reflecteren de gebruikers op het eigen gedrag en beantwoorden zij de vraag of zij gedaan hebben wat zij ‘behoren’ te doen, of dit nou goed of slecht, studeren, werken of sporten is. Deze oefening impliceert de herinnering van de gedragsregels, van zichzelf en van de samenleving: de norm. Volgens Foucault resulteert het zelfonderzoek in *askēsis*, een principe van *exercise*, begrepen vanuit de filosofische traditie van de Stoïcijnen:

It is a set of practices by which one can acquire, assimilate, and transform truth into a permanent principle of action. *Aletheia* becomes *ethos*. It is a process of becoming more subjective.⁷⁶

De reflexieve werking van het schrijven in het bijzonder, en zelfonderzoek in algemene zin, brengt het individu tot de vorming van een *ethos*. Echter, het schrijven van een brief of het bijhouden van een dagboek in de traditie van de antieke cultuur is uitsluitend een privé, en niet een publieke aangelegenheid. Het zelfonderzoek van *posten* en *tweeten* heeft een andere aard.

Het instrument van toezicht maakt de gebruikers in het virtuele panopticum bewust van de permanente zichtbaarheid. De verinnerlijking van macht, de norm, vormt zowel de ervaring als de logica van de handeling van *sharing*. De gebruikers selecteren op effectieve wijze welke goede of slechte daden zij wel of niet met andere gebruikers delen, en creëren veelal een onberispelijk imago. De gebruikers *posten* of *tweeten* zelden tot nooit dat zij ontslagen zijn, gezakt zijn voor het tentamen of ruziën met familieleden. Vooral succeservaringen worden gedeeld. In deze zin gaat Foucaults notie van zelftechnieken niet op, omdat de zorg voor zichzelf niet gericht is op het zelf, maar op de beeldvorming van de ander. De activiteit van de oefening is niet privé, maar een openbare aangelegenheid. Desalniettemin blijft het mechanisme van zelfreflectie van kracht: in de selectieprocedure worden de gebruikers zich bewust van wat zij wel willen *posten* of *tweeten* en wat niet. De herinnering van ‘Wat heb ik gedaan?’ en ‘Wat moest ik doen?’ komt hierbij niet terug in woord en schrift, maar louter in het denken; in het selecteren van de gewenste inhoud; in de herinnering van de gedragsregels; de norm.

Zoals eerder gesteld, is het schrijven als activiteit van zelfonderzoek geen activiteit om tot waarheid over zichzelf te komen, maar om te memoriseren wat de waarheid is. Het gaat om de beantwoording

⁷⁵ Op *Facebook* is er geen limiet aan het aantal woorden per *post*, op *Twitter* is het aantal beperkt tot maximaal 140 leestekens; de activiteit heet dan ook *microblogging*.

⁷⁶ Foucault, M. (1988) ‘Technologies of the Self’ in *Technologies of the Self: seminar with Michel Foucault*, Amherst: The University of Massachusetts Press, pp. 35.

van de vraag hoe het subject zich heeft gedragen en hoe het subject zich ‘behoort’ te gedragen. Daarbij reflecteert het subject op de norm als effect van de disciplinaire macht. Dit betekent, toegespitst op de *Facebook* en *Twitter*, dat de vragen ‘Wat is normaal om te delen op sociale media en wat is abnormaal?’ door de gebruikers worden gesteld en zich daarbij dusdanig bewust worden van de norm die middels machtspraktijken en technieken tot stand is gekomen.

Oftewel, de beantwoording van ‘Wat is waarheid?’ leidt met gebruik van zelftechnieken tot de vorming van een *ethos*; waardoor de gebruikers door zorg te dragen voor het eigen spreken en handelen een zekere mate van vrijheid hebben, omdat vrijheid de ontologische voorwaarde is voor de vorming van een *ethos*. Door zich bewust te worden van de gedragsregels die in hun eigen handelingen en activiteiten tot uiting komen, zijn de gebruikers zich daardoor ook bewust van de norm die hun handelingen en activiteiten voorschrijft. De zelftechnieken stellen de gebruikers derhalve in staat om te onderzoeken waarom zij de gedragsregels volgen die zij volgen. De *sharing*-norm wordt door kritisch zelfonderzoek ter discussie gesteld. De gebruikers kunnen macht uitoefenen door de totstandkoming van de *sharing*-norm middels machtspraktijken en technieken te doorzien. Zij kunnen onderzoeken wat hun positie is binnen de discoursen: wat zijn de machtsverhoudingen en hoe kunnen de relaties worden veranderd? Foucault verduidelijkt dit in een interview:

The risk of dominating others and exercising a tyrannical power over them arises precisely only when one has not taken care of the self and has become the slave of one’s desires. But if you take proper care of yourself, that is, if you know ontologically what you are, if you know what you are capable of, if you know what it means for you to be a citizen of a city... if you know what things you should and should not fear, if you know what you can reasonably hope for and, on the other hand, what things should not matter to you, if you know, finally, that you should not be afraid of death – if you know all this, you cannot abuse your power over others.⁷⁷

Dit impliceert echter niet dat de zorg voor zichzelf een ethiek is die de zorg voor anderen veronderstelt. De zorg voor zichzelf sluit enkel de mogelijkheid tot tirannie uit, omdat de ‘tiran’ geen zorg voor zichzelf draagt als slaaf van zijn passies. Het principe van ‘ken jezelf’ komt wel uitdrukkelijk naar voren in de zorg voor zichzelf, omdat zelfkennis als consequentie aan de zorg is verbonden, maar niet een ‘ethiek voor de ander’ tot gevolg heeft. De zorg voor zichzelf produceert enkel een *ethos* dat de gebruiker in staat stelt om zijn eigen positie in het complexe netwerk van actieve machtsrelaties te bepalen ten opzichte van de anderen.

3.1.3 Online versus offline

Er bestaat wel een belangrijk verschil tussen de activiteit die Foucault veronderstelt en de activiteit van *posten* en *tweeten*: de schrijfactiviteit van het zelfonderzoek in de antieke cultuur is gesitueerd aan het einde van de dag. Volgens Foucault is dat het moment voor de Stoïcijnen om door middel van introspectie te onderzoeken wat zij hebben gedaan en wat zij moesten doen, noodzakelijkerwijs, omdat

⁷⁷ Foucault, M. (1997) ‘The Ethics of the Concern of the Self as a Practice of Freedom’ in *Ethics: Subjectivity and Truth*, New York: The New Press, pp. 301.

de dag dan ‘geleefd’ en ten einde is. Op *Facebook* en *Twitter* is deze dag- en tijdsindeling niet van toepassing. Gebruikers *posten* en *tweeten* naargelang zij daar behoefte aan hebben, niet om het alledaagse leven vanaf een afstand te beschouwen. Dit is ontegenzeggelijk van invloed op de toepassing van Foucaults idee van zelfonderzoek.

Echter, als de gebruikers het *posten* en *tweeten* als zelftechnieken opvatten, als schrijfactiviteit om tot een betere relatie tot het zelf te komen, dan is de zorg voor zichzelf een mogelijkheidsgrond om tot een dieper inzicht te komen van de eigen handelingen en activiteiten. Daarnaast kunnen de gebruikers *offline* zorg dragen voor zichzelf door de zelftechnieken toe te passen op de wijze waarop de Stoïcijnen het doen: door gesitueerd aan het einde van de dag te reflecteren op de eigen gedragsregels. Het is echter onwaarschijnlijk dat de gebruikers dit middels dagboeken en brieven realiseren, maar het sturen van een email of het bijhouden van een logboek op computer, laptop, tablet of smartphone kan zonder enig probleem hiervoor in de plaats worden gesteld. Dit geldt in algemene zin voor iedereen, ook voor de niet-gebruikers: door de geldende normen van de sameleving door kritisch zelfonderzoek ter discussie te stellen, kan het subject macht uitoefenen door de totstandkoming van bijvoorbeeld de *sharing*-norm, middels machtspraktijken en technieken, op begrip te brengen. Het subject wordt door Foucault in staat gesteld om te onderzoeken wat zijn positie is binnen het discours om vervolgens macht uit te oefenen op de procedure die de regels bepaalt over wat wel en niet gezegd, en dus niet gedacht, *mag* worden, en op welke wijze er gesproken en gedacht *moet* worden

3.1.4 Conclusie

De zorg voor zichzelf, middels zelftechnieken, kan de gebruikers ‘bevrijden’ van de machtspraktijken en technieken van de sociale media door de eigen gedragsregels tot object van onderzoek te maken. Door de schrijfactiviteit van het *posten* en *tweeten* worden de gebruikers geconfronteerd met hun eigen handelingen en activiteiten van alledag: zij memoriseren de waarheid. Dit zelfonderzoek werkt ‘bevrijdend’, omdat de herinnering van de gedragsregels resulteert in een herinnering aan de norm van het eigen handelen: het biedt de voorwaarde voor de vorming van een *ethos*. De gebruikers zijn bij machte om de positie te bepalen binnen het discours, omdat de *sharing*-norm door kritisch zelfonderzoek in het subject tot uiting komt. Dit geldt in algemene zin voor alle subjecten en discourses, in dit geval, ook voor de niet-gebruikers van sociale media.

4. Conclusie

De analyses van Foucault over discoursen in *Archaeology of Knowledge*, de disciplinaire macht in *Discipline and Punish* en de zorg voor zichzelf in *Technologies of the Self* hebben de dynamiek achter het gebruik van *Facebook* en *Twitter* inzichtelijker en begrijpelijker gemaakt. Voornamelijk Foucaults conceptualisering van macht maakt een analyse mogelijk van de alledaagse wijzen waarop de gebruikers van sociale media worden gedisciplineerd: de *online* sociale interactie wordt daardoor inzichtelijk en begrijpelijk. Een complex netwerk van machtsrelaties wordt zichtbaar.

Facebook en *Twitter* zijn een virtueel panopticum. De gebruikers zijn object en doelwit van macht. Het instrument van toezicht en de macht van de norm beperken zich echter niet tot de sociale media, maar zijn ook van invloed op de sociale structuren van alledag. Foucaults notie van de zorg voor zichzelf kan de gebruikers middels zelftechnieken ‘bevrijden’ van de disciplinerende macht, omdat de herinnering van de gedragsregels resulteert in een herinnering aan de norm van het eigen handelen: het biedt de voorwaarde voor de vorming van een *ethos*. De gebruikers kunnen derhalve hun positie bepalen binnen het discours.

Zowel de huidige als de komende generaties dienen een analytische en kritische blik te werpen op sociale media. Analyses en concepten van denkers als Foucault kunnen de mechanismen achter het gebruik van nieuwe technologieën uit elkaar halen en weer in elkaar zetten. De invloed van de *online* sociale interactie op het begrip van de mens en samenleving staat buiten kijf: de sociale werkelijkheid is voor eens en altijd veranderd. Het is echter nog steeds onduidelijk wat de effecten van internet in algemene zin, en sociale media in het bijzonder, op de lange termijn zullen zijn. De ontwikkelingen volgen elkaar in rap tempo op. Voornamelijk de verstrengeling van de werelden van *online* en *offline* dienen veelvuldig en uitgebreid aan wetenschappelijk onderzoek onderworpen worden. Door een stap terug te zetten zoals Foucault, is het mogelijk om concepten, ideeën en inzichten te ontwikkelen die tot een beter begrip van de wereld en al haar verschijningsvormen leiden. Dit is, in het bijzonder, de taak van de filosoof.

Bibliografie

Dijk, van, José (2013) *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*, New York: Oxford University Press.

Flynn, Thomas (2005) 'Foucault's Mapping of History', in *Cambridge Companion to Foucault*, Cambridge: Cambridge University Press.

Foucault, Michel (1977) *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*, translated by Alan Sheridan Smith, New York: Pantheon Books.

Foucault, Michel (1980) *The History of Sexuality*, Vol.1. New York: Vintage.

Foucault, Michel (1988) Foucault, M. (1988) 'Technologies of the Self', in *Technologies of the Self: seminar with Michel Foucault*, Amherst: The University of Massachusetts Press.

Foucault, Michel (1976) *The Archaeology of Knowledge & The Discourse on Language*, translated by A.M. Sheridan Smith, New York: Harper and Row.

Foucault, Michel (2003) *The Essential Foucault: Selections from Essential works of Foucault: 1954-1984*, New York: The New Press.

Foucault, Michel (1997) 'The Ethics of the Concern of the Self as a Practice of Freedom' in *Ethics: Subjectivity and Truth*, New York: The New Press.

Gutting, Gary (2005) *The Cambridge Companion to Foucault: Second Edition*, Cambridge: Cambridge University Press.

Rouse, Joseph (2005) 'Power/Knowledge', in *The Cambridge Companion to Foucault*, Cambridge: Cambridge University Press.

Townley, Barbara (1993) 'Foucault, power/knowledge, and its relevance for human resource management', in *The Academy of Management Review*.

Zwart, Hub (1995) *Technocratie en onbehagen: De plaats van de ethiek in het werk van Michel Foucault*, Nijmegen: Sun.